

ÉS MÉGIS *Episztemológiai megjegyzések*

KOLONIALIZMUS

A *Teksty Drugie* 2010/5. számában olvashatók azok az írások, melyekben vitatják, hogy alkalmazható lenne Lengyelországra a kolonializmus és a posztkolonializmus koncepciója.¹ E cikkek szerzői, akik amúgy kitűnő irodalomtudósok, azt ajánlják, váltsuk fel a kolonializmust és a posztkolonializmust a „függőségi” és a „függőség utáni” perspektívával. Érveik a következők: Lengyelország a Szovjetuniótól „függő” állam volt a háború utáni évtizedekben (ehhez még hozzátehetnénk azt is, hogy Oroszországtól, Poroszországtól és Ausztriától is „függött” a felosztásokat követő időszakban). Vitapartnereink szerint ez a függőség nem nevezhető gyarmatosításnak, mert ez a terminus a tengerentúli hódításokra vonatkozik, Lengyelország pedig határos volt és maradt azokkal az államokkal, amelyektől függött. A „függőségi” elmélet hívei szerint a tengerentúli hódítás gyarmatosítás, a szomszéd ország elfoglalása pedig nem az. Ezen kívül Lengyelországban nem volt olyan szembetűnő (a második világháborút követő néhány évtől eltekintve) a szovjet hegemon fizikai jelenléte, ellentétben például Indiával, ahol a brit nemzetiségű alkirály volt a tényleges tekintély, őt pedig Londonban nevezte ki a monarcha. A brit hadsereg egységei tartották fenn a rendet. A szocialista Lengyelországban viszont lengyel származású volt a kommunista párt első titkára, a Minisztertanács elnöke, akár csak a fő méltóságok. Menjünk tovább: e szerzők véleménye szerint a gyarmatosítás azzal járt, hogy a gyarmatosító

nemzet letelepedett a meghódított területeken, s ennek következtében kikényszerítették az idegen nyelv (az angol, a francia vagy a holland) használatát az oktatásban, a hivatalokban és a szellemi életben. A kolonializmus a gyarmattartó országtól való közvetlen politikai és gazdasági függőséget jelent; a szerzőink viszont azt sugallják, hogy a függőségi helyzetben minden másképp volt. Vitapartnereink szerint ezért függőség utánira kell cserélni a posztkolonialista kifejezést a terminológiában a kultúra-, a társadalom- s mindegyik területén.

Kezdjük a tengerentúli hódítások problémájával, mert ez állítólag a gyarmatosítás elengedhetetlen feltétele. Ha a „tengerentúli” fekvés valóban szükséges ahhoz, hogy gyarmatnak nevezzük az adott területet, akkor mit kezdünk Skóciával vagy Írországgal, az angolok által meghódított két kelta országgal? Valóban tengerentúli hadjáratnak nevezhetjük azt, ha a gyarmatosító átkel az Írországot Angliától elválasztó tengerszoroson? Mert Írország gyarmatosítása vitathatatlan, az ír helyzet pedig hasonló volt a lengyelhez. Megmaradt az írek nemzeti identitása, de ennek a demográfiai, gazdasági és kulturális fejlődés terén mutatkozó hatalmas késés volt az ára – elég a 19. századi „krumpliéhséget” (*potato famines*) említeni, melynek következtében tömegesen emigráltak Amerikába az írek. Most kilencszer annyi ír származású személy él az Egyesült Álla-

mokban, mint ahány ír él az anyaországban. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az 1707-es angol invázió után oszlatták fel az 1998-ban újjáalakított skót parlamentet. Michael Hechter könyvet írt a Nyugat-Európa peremvidékén élő kelta nemzetek gyarmatosításáról, ez a könyv lett az európai „belső gyarmatosítást” leíró egyik alpmű.² A kelta történészek nyomában járó orosz emigráns kultúrakutató, Alekszandr Etkind „belső gyarmatosításnak” minősítette az orosz hódítások többségét.³ De még ha kétségbe is vonjuk Etkind és Hechter bizonyos következtetéseit, akkor is nehéz lenne elvetni a taxonómiájukat.⁴

Szóval a gyarmatok „tengerentúli” fekvését kiemelő érv inkább a kutatók bátortalanságáról árulkodik, akik nincsenek felkészülve arra, hogy fölépítsék a saját elméletüket a szomszédos területek nemzetiségen alapuló gyarmatosításáról. A tengerentúli gyarmatosításról szóló diskurzus lesz a mérce, melynek segítségével kijelölik a lengyel helyzetet leíró diskurzus határait. Mivel az angol és francia nyelvű posztkolonialista szövegek elsőprő többsége valóban a tengerentúli afrikai és ázsiai gyarmatokról szól, elfogadják azt, hogy a gyarmatosítás *törvénytzerűen* tengerentúli területre vonatkoztható. Ez az álláspont a Lengyelországban és a nem germán Közép- és Kelet-Európában folytatott posztkolonialista kutatások egyik gyenge pontjára irányítja a figyelmet. Ezt úgy fogalmaztam meg másutt, hogy a helyettes hegemonhoz próbálunk igazodni, ha bármiféle elméletalkotó tevékenységet próbálunk folytatni.⁵

Hasonló a helyzet a letelepedéssel és a nyelvvel is. Miért lenne az afrikai vagy ázsiai helyzet tükörképe Közép- és Kelet-Európa? Itt megint valami olyasmivel van dolgunk, amit tudományos bátortalanságnak neveznék. Mivel a külföldi kutatók megállapították, hogy az afrikai és ázsiai gyarmatosítás során kötelezővé tették az idegen nyelvet, és idegenek települtek be, úgy gondolják, ez Lengyelországban is így történt volna, ha a gyarmatosítás sorsára jut. *De a kolonializmus lényege az, hogy elfoglalják a területet és rabságba döntik a népséget, melynek már kifejlődött a nemzettudata vagy gyarmati sorban fejlődik ki, ehhez járul még az adott terület politikai és gazdasági kizsákmányolása, valamint a fejlődés lassítása vagy leállítása.*⁶ Lengyelország helyzete e tekintetben is tökéletesen beleillik a kolonializmus taxonómiájába. Az idegen uralom idején, a 18–19. században és a második világháború után a lengyelek nemzettudata nem volt fejletlenebb, mint az angoloké vagy a franciáké,⁷ de Lengyelországban korlátozottak voltak a fejlődés lehetőségei,⁸ az viszont a helyi körülményekkel magyarázható, hogy nem telepedtek be Lengyelországba tömegesen szovjet oroszok, miközben Nagy-Britannia és Franciaország a gyarmatokra exportálta a lakosságtöbbletét (gondoljunk Dickens regényhősére, Micawber úrra,

aki Ausztráliába utazik). Oroszországban olyan alacsony volt a népsűrűség, hogy ezt nem engedhette meg magának, nem küldhette tömegesen az állampolgárait a sűrűbben lakott gyarmataira. Másodszor pedig, ellentétben Afrikával vagy Ázsiával, Oroszország közép-európai gyarmatainak jobb infrastruktúrája volt, mint magának Oroszországnak, a gyarmatosítónak ott nem kellett utakat építeni, vagy közvetítő intézményeket létrehozni ahhoz, hogy a gyarmattartó országba szállíthassa a meghódított területek javait. Miközben a Marschall-terv keretében tizenkét milliárd dollárt pumpáltak a háború után a nyugat-európai gazdaságokba, ugyanebben az időszakban hasonló összeg áramlott Kelet- és Közép-Európából Oroszországba.⁹ Ezért kell különböznie a lengyelországi kolonializmust leíró diskurzusnak Gayatri Spivak vagy Homi Bhabha posztkolonialista fejtegetéseitől, hisz ők két olyan hatalmas nemzetet képviselnek, amely részesült a nyugati technológia előnyeiből, ugyanakkor a kizsákmányolást is elszenvedte a gyarmatosító hatalomtól.

Itt beleütközünk az esszencializmus problémájába. A posztmodern irodalomtudomány művelői (különös tekintettel a „függőségi” elmélet híveire) általában ellenzik az esszencializmust, mert ilyen irányba fejlődött és fejlődik Nyugaton ez a diszciplína. Ugyanakkor a kolonializmus módosíthatatlan elmélete, amelyre a „függőség” hívei hivatkoznak, az esszencializmus ékes példája. De akkor miért hivatkoznak rá?¹⁰ Azok a lengyel kutatók, akik azt az érvet hangoztatják, hogy „hiszen a britek letelepedtek az afrikai gyarmatokon, az oroszok viszont nem települtek be Lengyelországba” – mintha azt hinnék, hogy örökre olyannak kell maradnia a kolonializmus koncepciójának, amilyené a kultúratudomány nyugati képviselői formálták. Isten őrizz, nem szabad módosítani, a közép- és kelet-európai körülményekhez igazítani. Aki olyan jelenségnek tekinti a kolonializmust, melynek nem változik a definíciója, az egyrészt passzívan követi a lengyel viszonyoktól eltérő körülmények között kialakított elméleteket, másrészt pedig tévesen fogja fel az esszencializmust. Tehát azt vitatom, hogy a kolonializmus elhelyezhető az esszenciális létezők között, valamint azt, hogy másolható a kolonializmus Nyugaton készült leírásai.

A „függőségi” elmélet híveinek más érvei is vannak. Leszek Kaczanowicz a következőt hozza fel az ellen, hogy lengyel kontextusban használjuk a (poszt)kolonializmus fogalmát: bár komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy gyarmattartó birodalom má váljon a Szovjetunió, sosem volt kulturális központ a leigázott nemzetek számára. Lengyelországban továbbra is a Nyugatot tekintették szellemi központnak, tehát nem volt szovjet gyarmat. A szerző helyesen jegyzi meg, hogy a lengyelek szemében a 20. szá-

zadban (akárcsak a 19. században) Párizs volt a szellemi központ, nem pedig Moszkva.

Ez klasszikus példa arra, hogy helyettes hegemonhoz fordulunk (Párizshoz), így próbáljuk bizonyítani, hogy nem hajtottunk fejet a valódi hegemon előtt. Egyetértek, Lengyelországban, Párizs és New York vált kulturális hegemonná, nem pedig Moszkva. De maga az a szokás is a gyarmatosítás mellékhatása, hogy a „kulturáltabbakat” követjük. Kételem, hogy Włodkowic vagy Kochanowski korában – vagyis abban az időszakban, amikor Lengyelország nem volt gyarmat – ugyanígy gondolkodtak a lengyelek, vagyis rosszabb és jobb részre osztották Európát. Amikor Paweł Włodkowic 1414-ben, a konstanzi zsinaton amellet érvelt, hogy a békét megőrző pogányoknak joguk van békében élni, bírálta a keresztes lovagokat az erőszak és a hódítás miatt, nem lehetett kiolvasni a sorok között semmi olyasmit, hogy Nyugat-Európa-hoz képest alacsonyabb rendűnek érezné magát. Nem maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyek arról tanúskodnának, hogy kisebbségi érzése volt akkoriban „Párizssal” szemben. Persze a lengyelek Itáliába küldték tanulni a fiaikat, mert ott nagyobb egyetemek voltak, de akkoriban nem osztották Európát büszke szellemi központra és alázas perifériákra. A lengyelek néhány évszázaddal ezelőtt ezt a felosztást tették meg világnézetük szegletkövének, már maga ez a tény is azt fejezi ki, hogy a kolonializmus hatására rosszabbnak érzik magukat. Aki meg van győződve arról, hogy képtelen intellektuális elméleteket alkotni, ellentétben a nyugat-európai és az amerikai értelmiséggel, az kolonizált ember. Az ilyen ember úgy gondolja, a szellemi központban született elméleteket kell követnie, mert a perifériák nem tudják kifejezni sem magukat, sem a világot, a perifériához tartozó szerzők szövegei pedig kevesebbet érnek, mint a szellemi központokban élő, az ottani nyelveket használó szerzők szövegei.¹¹ Másként fogalmazva, az I. és a II. Köztársaság politikai vereségeit követően kolonizálták az elméket, ezért tekintik mintának a Nyugatot. Téves tehát az az érv, hogy Lengyelország számára a Nyugat maradt a szellemi központ, ez a tény pedig kizárja azt, hogy szovjet kolonizációról beszélhessünk. Ellenkezőleg, ez is csak alátámasztja.

Bár vannak közös jegyek, melyekről fentebb már beszéltem, mindegyik gyarmatosítás különböző, más volt a brit Indiában és egész más a spanyol Mexikóban vagy a belga Kongóban. A protestáns (angolszász) kolonializmus rasszista volt (az Egyesült Államok a 20. század hatvanas éveig küszködött a rasszizmus következményeivel), a katolikus (spanyol) gyarmatosítás viszont nem tiltotta a rasszok közti házasságot, ennek következtében Latin-Amerikában a lakosság nagy százaléka spanyol-indián származású. Nem mindig ismerték el kulturális mintának a kolonizáló országot:

a brit gyarmattá vált Kínában sosem gondolták úgy, hogy a brit politikai vagy kulturális rendszer felülmúlja a kínait. Lengyelországban vagy, tágabb értelemben véve, a nem germán Közép-Európában nem másolták a gyarmatosítók a gyengébbek kolonizálásának valamelyik más módját, hanem megvoltak a maga sajátosságai, amelyek a posztkoloniális korszakban mutatkoznak meg. Elvetni a Lengyelországban lezajlott gyarmatosítási folyamattal kapcsolatos fogalmakat annyira, mintha a lengyel tudósok értelmetlenül behódolnának a nyugat-európai irodalomtudomány narrációjának, nem mernének túllépní a tézisein.

A fentiek fényében feltehetjük azt a kérdést, hogy a kolonializmus vagy a függőség fogalma fejezi-e ki pontosabban a második világháború utáni Lengyelország helyzetét? Ha megpróbálunk válaszolni erre a kérdésre, ne feledkezzünk meg arról, hogy bármelyik fogalom használatával egy egész készletet aktiválunk, ebbe beletartozik a használatuk mindenféle módja, ami csak előfordult a múltban. Mint Tolkien megjegyezte, olyanok a fogalmak, mint a cseppkövek, mert évszázadokon át rakódnak rájuk a jelentések. Ettől olyan tágasak és sokrétűek. Hogy néz ki ebben a kontextusban a két vitatott fogalom?

A „függőség” szó egyértelműen tágabb értelmű, mint a „kolonializmus”. Beszélhetünk arról, hogy a gyerek függ a szüleitől, vagy a ruházatunk függ az időjárástól. A szellemi életben való részvétel képessége nemcsak velünk született adottságainktól, hanem műveltségünkötől is függ. Ez a szó az élet mindenféle függőségére utal, hisz mindannyian függünk valamtől: a világtól, ahol élünk, a munkánkért kapott fizetésünkötől, az őseinkötől örökölt génektől. A természetben és a társadalomban tömegével fordul elő függőség. Anyagi, társadalmi, szellemi és lelki függőségek hálójában élünk. T. S. Eliot *Hagyomány és egyéni tehetség* című esszéjében arról írt, hogy a kortárs írók elkerülhetetlenül is függőségekbe kerülnek, a korábbi nemzedékek íróihoz kötődnek. A „függőség” fogalmának minden implikációját visszük abba az új térbe, ahol alkalmazni akarjuk a függőség koncepcióját. Vagyis e terminus használata elmaszatozza a dolgok lényegét olyan helyzetben, ahol erőszakkal terelnek egy adott területet és az ott élő népcsoportot a fejlődés vagy a megkésétség olyan csatornáiba, amelyet külföldi megbízók jelölnek ki számára. Tény, hogy 1945-től 1989-ig Moszkvában, nem pedig Varsóban döntöttek a lengyelek számára kulcsfontosságú kérdésekben, vagyis a Politbüro titokzatos folyosóin, nem pedig a Szejmben dölt el a sorsuk (hangsúlyozom, hogy ez makro-, nem pedig mikroszinten értendő). Hasonló viszony alakult ki Új-Delhi és London, illetve Dublin és London között. Mivel már létezik egy szűkebb interpretáció, amely a „függőségénél” pontosabban jelöli az ilyesfajta helyzeteket, nem látom semmi okát

annak, hogy ne ezt használjuk. Ezért legyen „kolonializmus”, ne pedig „függőség”. Hisz elvileg úgy kell használnunk a szavakat, hogy a lehető legpontosabban fejezzék ki azt, amit közölni akarunk. Ha a „függőség” tág keretei közé helyezzük a politikai, gazdasági és társadalmi leigázást, szokványosnak, hétköznapiinak állítjuk be az ilyesfajta feltételrendszert, így pedig már nem igényel különösebb magyarázatot. Mivel sok tényezőtől függünk, a népcsoportok és a területek pedig szintén függenek valamitől, normálisnak ismerhetjük el a függőségi helyzeteket. E pillanatban Lengyelország független ország, de „függ” például az Európai Uniótól. Ugyanakkor a Moszkvától való függés drámaian más volt. A „kolonializmus” szó fennhangon hirdeti, hogy a függőségi helyzet erőszak, nem pedig önkéntes megegyezés útján jött létre, ezért nem nevezhetjük normálisnak. A gyarmatosítást erővel viszik véghez és tartják fenn, de ezt mintha nem vennék észre azok, akik kiállnak egy olyan koncepció mellett, mely szerint Lengyelország a Szovjetuniótól „függött”.

Az az állítás, hogy az angol nyelvű világra kell korlátoznunk a posztkolonializmus fogalmát (mert ott keletkezett), Kelet- és Közép-Európára pedig a „függőség utáni” kifejezés illik – klasszikus *non-sequitur*, ilyesfajta állítás: mivel a kapitalizmus először A és B államokban alakult ki, C és D államokban kerülendő ez a terminus. Bár mindegyik kolonializmus *sui generis*, azért mindegyiknek vannak nem túl nehezen megragadható közös jegyei is. Ezek között kulcsfontosságú az erőszak. *A kolonializmus erőszakkal, hódítással, elvesztett háborúval, kényszerrel, a kolonizált társadalom elitjeinek kizárásával, a könyvek megsemmisítésével kezdődik, a könyvekkel együtt pedig a nemzeti emlékezet is elvész.* Ilyen helyzet volt Lengyelországban a negyvenes években. A kolonializmus egyik fontos összetevője a kolonizált népesség nemzeti vagy etnikai tudata. E tudat nélkül csak hódításról beszélhetünk. A függőségi elmélet hívei nem veszik figyelembe a nemzetiség problémáját, talán azért nem, mert amúgy sincs helye a posztmodern episztemológiában. A lengyel területeken meghatározó szerepet játszott a nemzeti hovatarozás a gyarmatosítók tevékenységében, nem hagyhatjuk hát figyelmen kívül. 1945 és 1989 között kolonizált nemzet diskurzusa volt a lengyel intellektuális diskurzus. Ha figyelmen kívül hagyjuk a nemzeti hovatarozást, képtelenek vagyunk megérteni olyan történelmi jelenségeket, mint Katyń, a szibériai deportálások, a lengyel értelmiség kiirtása vagy a lengyel könyvtárakban végzett tisztogatások, amelyek a 20. század negyvenes éveiben kezdődtek.¹² Tehát a gyarmatosítás a már kialakult nemzettudattal rendelkező népességen elkövetett erőszak egyik formája, a kolonializmus hatása pedig a leigázott társadalom fejlődésének elfojtása vagy lassítása, emellett komoly változásokat idéz elő a társadalom szellemi életében. A posztkolo-

nialista diskurzus az ilyen megkésettégeket és változásokat próbálja leírni.

Hiába bizonygatja Dorota Kołodziejczyk, kételkedve fogadom azt az állítását, mely szerint „az elemzés kimutatná, hogy [a szovjet posztkolonializmus és az orosz imperializmus iránti érdeklődés hiánya] több tényezővel magyarázható, nem elég a posztkolonializmussal foglalkozó kutatók szemére vetni ideológiai korlátait”.¹³ Miért nem áll elő a szerző egyetlen idézettel sem, amely kétségbe vonná azt, hogy az angol nyelvű posztkolonialista szerzők politikai ideológiája kapcsolatban áll felettebb különös vakságukkal, amely elfedi előlük a közép-európai szovjet kolonializmust? A szerző véleménye szerint a kolonializmus amerikai teoretikusai azért hunytak szemet a szovjet kolonializmus fölött, mert a kutatási terület angol nyelvű anyagára koncentrálnak. De a kelet-európai menekültek, Miłosztól a Gulagot túlélő rabokig több száz angolul is olvasható könyvben mutatták be azt, hogy az orosz és a szovjet kolonializmus nem kevésbé brutálisan pusztított el közösségi identitásokat, mint a nyugat-európai. Miért nem vette észre ezeket a könyveket, mondjuk, Gayatri Spivak, aki olyan ékesszólóan írt arról, hogy Indiában befogják az alárendelték száját? Ezek költői kérdések. Az amerikai egyetemeken a posztkolonialisták elsöprő többsége még mindig az ideológiai baloldalhoz tartozik, amely természetes szövetségeseinek tekintette a Szovjetuniót (gyakran anyagi támogatást is kaptak Moszkvától). Ezért nem akarják észrevenni az elefántot a porcelánboltban: a bolsevik Oroszországot mint *par excellence* gyarmattartó nagyhatalmat. Igen figyelemre méltó, hogy a függőségi hipotézis hívei ilyen könnyen elnézik Lengyelországban a nyugati kutatók elfogultságát.

Dorota Kołodziejczyk elismeri, hogy a posztkolonializmus koncepciója tette lehetővé a kritikai tudat fejlődését a „gyarmati függőség” vonatkozásában. A lengyel kutató ide sorol bizonyos kérdéseket, amelyek összefüggenek azzal a problémával, hogy a gyarmatosító rákényszeríti a nyelvet a gyarmatosítást elszennvedő államra, valamint azt, hogy „a (poszt)kolonialis alany a közigazgatásként, gazdaságként, a történelem és a kultúra meghatározott fogalmaként működő birodalomhoz viszonyítva jelöli ki a saját helyét”¹⁴ – de rögtön hozzáteszi, hogy az eufória rövid időszaka után kiderült a posztkolonializmusról, hogy csak „posztoptimista pesszimizmus”. Lehet, hogy Afrikában így állnak a dolgok, de Közép-Európában nem ez a helyzet, mert itt még csak most kezdik megfogalmazni, mit jelentett a gyarmati iga, a posztkolonialis érzékenység kialakulása pedig reményt ad arra, hogy megszabadítható a lengyel diskurzus a szocialista Lengyelországban elszennvedett torzulásoktól.

Viszonylag kevés posztkolonialista irodalomkutató született a régi angol nyelvterületeken, inkább azért

írnak angolul, mert nagyobb olvasótáborhoz juthatnak el ezen a nyelven, mintha például hindi vagy arab nyelven írnának. A posztkolonialista irodalomtudósok nagyon jól eligazodnak a világ tényleges erőviszonyaiban, naivitás lenne azt hinni, hogy a politikai szimpátiáik nem játszottak szerepet abban, hogy nem mutattak érdeklődést az olyan területek iránt, amelyeket a cári vagy a szovjet korszakban foglaltak el az oroszok. A „függőségi” terminológia lengyel hívei mintha figyelmen kívül hagynák ezt az elkötelezettséget. Közép- és Kelet-Európa nincs jelen a nyugati posztkolonialista diskurzusban, ez az egyik mellékhatása annak, hogy a legismertebb posztkolonialisták a marxizmussal flörtöltek, és egy részük máig sem hagyott fel ezzel.¹⁵ Mint Terrence O’Keefe megjegyezte, nagyon helyesen, „sok európai értelmiségi volt a kommunista párt tagja vagy szimpatizánsa Keleten, Nyugaton és Délen; arról ábrándoztak, hogy »vezető szerepet« játszhatnak a társadalom utópista átalakításában, ahogy a kommunista pártok megígérték nekik”.¹⁶ Az angol nyelvű értelmiség (a posztkolonialistákat is beleértve) nem mutat érdeklődést a szovjet és az orosz kolonializmus iránt, ez összefügg azzal, hogy rokonszenvesnek találják a szovjet államot és Oroszország hatalmát. Arra is emlékeztetnem kell, hogy a ma oly népszerű frankfurti iskola rajongói keményen támadják a nemzeti lét koncepcióját, teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az emberi társadalmakat szervező projektjeikben.¹⁷ Mint a professzori dolgozószobák csendjében született társadalomelméletek többsége, a frankfurti iskola posztulátumait megfogalmazó teoretikusok sem vették figyelembe a közép- és kelet-európai nemzetek tapasztalatait, és Lukács György elvét alkalmazzák: „Ha a tények ellentétben állnak az elmélettel, annál rosszabb a tényeknek”.¹⁸

A „függőségi” hipotézis mellett kiálló hívek szövegeiben nem találunk arra vonatkozó reflexiót, hogyan választják el a nyugati posztkolonialista diskurzustól Közép-Európa küzdelmét, az alanyiségért folytatott harcát. Ez vajon nem a marginalizáció sajátos eszköze-e, melynek segítségével a nyugati posztkolonialisták és lengyel követőik háttérbe szorítják az Oroszország által gyarmatosított országokat? „Hatalmi paranoiává” redukálni ezt a folyamatot, melynek során elpusztítják a kolonizált állampolgárok identitását, igen sekélyes interpretáció, köze nincs ahhoz az akcióhoz, melynek során módszeresen kiüresítették a lengyelek (és más közép-európaiak) nemzeti tudatát, megfosztották a történelmi folytonosságot biztosító tartalmaktól. Ha a „függőség utáni” helyzet kutatásának szerkesztésére Lengyelországban az, hogy ne hagyják elmondani „a szabadság nagy elbeszélését” (köszönöm Dorota Kołodziejczyknek ezt a szép kifejezést), emellett mellőzik az identitás-narratívát, akkor iskolameszteri hablatyhoz vezethetnek ezek a kutatások, amint

az már megtörtént az irodalomtudománnyal a „szocialista realizmus” időszakában.

William Faulkner *Vad pálmák* (1939) című regényében olyan emberekként ábrázolja a lengyel munkásokat, akik nem értik, hogyan törekedhet valaki arra, hogy hidegvérrel becsapjon másokat. Már minden más európai vagy nem európai bevándorló elmenekült a bányából, ahol dolgoztak, csak a lengyelek maradtak. Nem fér a fejükbe, hogy valaki előre kiterelve ilyen kegyetlenül kihasználja őket, sorsukra hagyja a munkásokat a pusztaságban, ahol lassú halál vár rájuk. Faulkner itt megragadott egy vonást, amely igen jellemző volt a századforduló idején a lengyel földművesekre, később pedig ezért alázták meg és röhögtek ki őket az amerikai popkultúrában. Nagy eredmény lenne feltérképezni ezt az irodalmi motívumot és elhelyezni a kulturális mátrixban. E naiv és talán nem túl intelligens egyszerűség akadályozza őket abban, hogy megértsék: már sosem tér vissza Utahba, a bánya tulajdonosa, nem fizeti ki a neki dolgozó bányászokat. Ez kétségkívül nemzeti vonás volt. Nevezhetjük-e ezt a kolonializmus mellékhatásának? Sienkiewicznél is láthattuk ugyanezt, gondoljunk a *Kenyérkeresőben* és *A hős* című elbeszélésekre, de Konopnicka műveiben és Wajda *A márványember* című filmjében is felismerhető. Faulkner itt a lengyeliség olyan aspektusát érinti, amely még sosem jelent meg a 19. és részben 20. századi lengyelországi kolonializmus kutatásában. Milyen abszurdnak hangzik ebben a kontextusban a „függőségi” terminológia.

Dorota Kołodziejczyk joggal jegyzi meg, hogy az *Imperial knowledge. Russian literature and colonialism* című könyvemben „az angol nyelvű posztkolonialista tanulmányokban kialakult modellel ellentétes módon”¹⁹ használom a posztkolonializmus kategóriáit. Igen, híve vagyok az interdiszciplináris megközelítésnek, szabadon mozgok az irodalomtudomány-történet elem-politológia háromszögben. Kołodziejczyk kijelentése leleplezi azt, hogy a „függőségek” teljes mértékben attól függenek, hogyan kutatnak és gondolkodnak az „angol nyelvű központokban”. A posztkolonialisták mostani nemzedéke egyre inkább a nominalista diskurzusra koncentrálnak, és egyre kevesebbet beszél a történelmi valóságról (az afrikai irodalomkutatók kivételével). De nem lenne-e jobb, ha megpróbálnánk kidolgozni a lengyelországi helyzethez illő kategóriákat ahelyett, hogy azokat imitálnánk, amelyek más történelmi és szociális körülményekre reagálnak? A mimikri, a hibriditás vagy az alárendeltség hasznos terminus, de nem lehet velük kimerítően leírni minden gyarmati helyzetet. Ezekhez még hozzá kellene tenni a „külföldről hozott forradalom”, a nemzeti lét és az európai orientáció kategóriáit. Az angol nyelvű ázsiaiak vagy afrikaiak által folytatott posztkolonialista tanulmányok mindig Európa-ellenesek, közép- és

kelet-európai nézőpontból viszont az európaiság nem ellenség, mert Európa e része történelmi létének kezdete óta európainak vallja magát. Arról viszont mélysegesen meg vagyok győződve, hogy a megszámlálhatatlanul sok kölcsönzés, imitáció és kapcsolat ellenére az orosz kultúra vetélkedik az európai kultúrával, miközben nem része annak. Az oroszország egy bizonyos modellje, amely évszázadok óta győz Oroszországban, az európaiság halálos ellensége. A posztkolonialista diskurzus nem absztrakciókról, hanem történetileg kialakult közösségekről szól. Nem kellene beletröfödni abba, hogy bizonyos tények nem számítanak, mert nem veszik figyelembe ezeket a nemzetközi diskurzust koordináló „hatalomteremtő” központok. Az angol és francia nyelvű posztkolonialisták mindenkéltől a nem európai népeken uralkodó európai nemzetek dominációs technikájával foglalkoznak, az általuk leírt diszkurzív dominációs technikák egy részének semmi köze Kelet- és Közép-Európához. Ami 1939 és 1989 között történt Lengyelországban, azt joggal nevezte Jan Tomasz Gross „külföldről hozott forradalomnak”. Ez bizonyos nemzetek ellen irányuló forradalom. „Függőségnek” nevezni ezt a forradalmat és a következményeit malpropizmus.

Nehéz mit mondani Grażyna Borkowska kommentárjáról, mert érzésem szerint nagyon figyelmetlenül olvasta Saidot. Állítása szerint „Said az *Orientalizmus*ban világosan, precízen megfogalmazta a kutatás alapelveit”,²⁰ pedig pont fordított a helyzet: ez olyan könyv, melynek metodológiája *in statu nascendi* állapotban figyelhető meg. Más tudományterületeken is ilyen az úttörő könyvek többsége, az epigonok finomítják és pontosítják a módszert. Said az esszencializmus és ennek elvetése, a „felforrt agyvíz” és a diskurzus között ingadozik. Ezt nem azért írom, hogy leszóljam, ellenkezőleg, a híve és a tanítványa vagyok, mivel nagyra tartom az elkötelezett kutatásokat, értékelem, hogy számára nem közönyösek a Közel-Keleten tapasztalható nyugati jelenléttel kapcsolatos erkölcsi problémák, de említhetném a Szovjetunió közép- és kelet-európai jelenlétét is. Mint ha Grażyna Borkowska úgy gondolná, hogy az egyik legnagyobb bűn, amelyet egy irodalomkutató elkövethet, az, hogy inkább a valóság felé tereli a diskurzust ahelyett, hogy bebörtönöznél a Derrida által inspirált *écriture*-be. Derridával ellentétben Said egyáltalán nem olyan kritikusként és filozófusként lépett fel a könyveiben, aki kizárólag szövegekkel foglalkozik, hanem olyan emberként is megszólal, akit érdekel, hogyan hat a diskurzusra a történelem.

Lengyelországnak a felosztások után nemcsak a cenzúra miatt nem volt lehetősége a teljes öninterpretációra (Borkowska professzor mintha leszűkítene ezt a tényezőt az önkifejezés korlátozására), sokkal fontosabb volt a kolonizált társadalom ellenállá-

sa, amely hatalmas energiákat emésztett fel. Azokban a társadalmakban, amelyek nincsenek kitéve a kolonizáció nyomásának, anyagi és kulturális javak termelésére, vagyis többek között az intellektuális diskurzus tágitására fordítják az erőforrásokat. A nyomtatványok cenzúrája viszonylag könnyen megkerülhető akadály, amint azt mutatják olyan kelet-európai találmányok, mint a szamizdat és a tamizdat. *Itt az a kulcsfontosságú tény, hogy a hatalommal szembeni ellenállásra, nem pedig produktivitásra fordítjuk a társadalom energiáit.* Ehhez még hozzá kell tenni a társadalom szövetében található szakadásokat, amelyeket például a vagyonekobbzás okozott, miután 1939-ben az oroszok betörték Lengyelországba. Sokszor került sor ilyen konfiskálásra, elég, ha azt említem, hogy a 18. században felszámolták Fehéroroszországban az unitárius egyházat, a januári felkelés után pedig a római katolikus kolostorokat és szerzetesrendeket. Ezek és a hasonló „társadalmi szakadások” tették lehetetlenné a normális fejlődést sok nemzedéken át. Az ilyen folyamatokat nem lehet ellensúlyozni a lengyel–szovjet vagy lengyel–orosz baráti társasággal, melynek szívére, hogy orosz könyveket fordítsanak lengyelre és lengyeleket oroszra.

Mi volt a helyzet a fordításokkal, azt jól illusztrálja a következő példa. A 20. század hetvenes éveiben 4280 példányban adta ki a Czytelnik kiadó Zbigniew Herbert összegyűjtött műveit, a harmadrangú orosz szimbolista, Valerij Brjusov elbeszélései viszont 10290 példányban jelentek meg. Igen jellemzőek a korszakra ezek az aránytalanságok. Belesulykolták a lengyel olvasó emlékezetébe a nem éppen legjobb minőségű orosz irodalmat, s ugyanakkor ügyeltek arra, hogy nehezen jussanak el az olvasók tömegeihez a legjobb lengyel írók.

Manapság az ötvenesek-hatvanasok nemzedéke nem valami jól ismeri a lengyel történelmet és irodalmat, többek között azért nem, mert két nemzedéken át folytattak ilyen kiadás- és oktatáspolitikát. Abban az időben különösebb akadályok nélkül zajlott az a folyamat, melynek során elterelték a társadalom figyelmét a kolonizáció, valamint a szellemi és gazdasági leigázás, a kulturális folytonosság és a nemzeti egység kulcsfontosságú tényezőiről. Már Adam Mickiewicz is észrevette, hogy Szentpétervár, a város és a paloták építését jelentős részben Litvánia és Lengyelország erőforrásaiból finanszírozták. Ha belenézünk Agata Tuszyńska *Oroszok Varsóban* című könyvébe, könnyen beláthatjuk, milyen nagy árat fizetett a lengyel nyelv és kultúra a felkelés utáni helyzetért, amikor az orosz lett a hivatalos nyelv. Annak idején írtam erről a párizsi *Kulturában*.²¹ Posztkolonialista púpnak nevezhetjük azt, ha nem vagyunk tisztában ezekkel a problémákkal, de ezt a púpot „amputálhatnák” a posztkolonialista kutatások.

Ebben a kontextusban szájalmasnak hangzanak Grażyna Borkowska érvei, aki azzal gyözköd minket, hogy végtére is Oroszországban olvasták Sienkiewiczet, Prust és Orzeszkowát, Aleksander Świętochowski pedig úgy gondolta, hogy „Oroszország előtt járunk” stb.²² *Lefordították Sienkiewiczet oroszra, de ennek semmi köze a lengyelországi orosz kolonializmus problémájához.* Nagy-Britanniában is olvasták az *Upanisadokat* és más régi hindu szövegeket, de ez nem változtatott azon a tényen, hogy India brit gyarmat volt, és inkább a gyarmatosítók, nem pedig a helyi lakosság és az indiai kultúra érdekeit szem előtt tartva hozták a kulcsfontosságú döntéseket. Ehhez még hozzá kell tenni a nemzetközi presztízs elvesztését, hisz a lengyelek manapság más közép-európai nemzetekhez hasonlóan nem örvendenek nagy megbecsülésnek. Mint Nancy Fraser, a kitűnő politológus megjegyezte, a 20. században a presztízs vált érvényes nemzetközi fizetőeszközzé, ezt használják rendszeresen a külpolitikában.²³ Vajon tényleg azt hiszi Borkowska professzor, hogy beszélhetünk bármiféle egyensúlyról, ha Sienkiewicz orosz fordításait dobja a mérleg egyik serpenyőjébe, a másikba pedig a nem normális politikai, kulturális és gazdasági fejlődést?

A posztkolonialista tanulmányok Lengyelországban segíthetnének elérni azt, hogy ne Oroszország függelékeként kezeljék Lengyelországot a nyugat-európai és amerikai diskurzusban, mintha nem lenne saját történelme és arculata. Lengyelország számos polgára nem is érzékeli ezt, de ha az ember, mondjuk, lehúzó pár évet az amerikai egyetemeken, akkor ez nagyon is szembetűnő. A lengyel kultúra marginalizálása nem szüntethető meg azzal, hogy létrehozunk néhány központot, ahol a „függőség” foglalkoznak.

Ha a kolonializmusról beszélünk és írunk, az emberiség egyik legfájóbb problémájába ütközünk: ez a hatalom rögeszméje és a gyengébbek ellen elkövetett erőszakos cselekedetek végeláthatatlan sora. A kolonializmus az erőszak igen sajátos formája, amely a modern és a posztmodern világra jellemző. Bár attól még nem tűnik el, ha írunk róla, arra van esély, hogy valamelyest mérséklődik. Engedtessék itt meg nekem, hogy Derrida egyik megjegyzésének (posztkolonialista) parafrázisával szolgáljak, mely szerint „az olvasatnak mindig arra (a szerző által figyelmen kívül hagyott) viszonyra kell irányulnia, amely aközött áll fenn, amit megért, és amit nem ért meg”.²⁴ Úgy kell olvasni a lengyelországi kolonializmus korában készült lengyel és nem lengyel szövegeket, hogy világossá váljanak a lengyel és nem lengyel olvasók számára a kizárás textuális módszerei és eredményei.

Még mindig gyerekcipőben jár a lengyel posztkolonialista diskurzus. Először is meg kell vizsgálni az elmúlt három évszázad lengyel irodalmát, majd el kell helyezni a posztkolonialista taxonómiában. Néhány fi-

atal irodalomkutató, Dariusz Skórczewskivel az élen, már foglalkozik ezzel. Skórczewski elemezte Paweł Huelle *Castorp* című regényét és Słowacki *Salomea ezüst alma* című drámáját ebből a szempontból, jó példát adva ezzel arra, hogy miként kell megközelíteni a problémát.²⁵ Az ilyen kutatásokból kellene kirajzolódnia a lengyel irodalomban található kolonialis és posztkolonialis tartományok térképének, amelyet össze kellene hasonlítani a felosztásokat megelőző időszak lengyel irodalmával.

Gyarmatosítás vagy függőség utáni helyzetben vagyunk? Az elnevezés problémája összefügg azzal a kérdéssel, hogy újraírhatók-e a lengyel és az európai kultúra történetének elmúlt évszázadai. Ami a lengyel kultúra problémáit illeti, most az a legfontosabb, hogy eldöntsük, melyik identitást válasszuk: azt, amelyik magába foglalja a gyarmatosítás időszakában feledésre ítélt önmeghatározást, vagy azt, amely megfosztja a lengyeliséget minden lehetséges tartalmától? Ha nem veszünk tudomást a gyarmati tehertételről és arról, hogy mindez milyen hatással volt a lengyel gondolkodásra, nem tudunk olyan elbeszélést megfogalmazni a lengyel kultúráról, amely a leglényegesebb dolgokat érintené, emellett esélye lenne arra, hogy Lengyelországon kívül is végighallgassák. A lengyel kultúra eredetisége azon alapul, hogy az erősebb szomszédok több mint két évszázaddal ezelőtt „erőszakot tettek” azon, amit röviden, de valóban „szarmatizmusnak” nevezek, ennek ellenére állandóan új életre kel az irodalmi és nem irodalmi szövegekben, valamint a társadalmi életben. Teljesen elmosódik ez az eredetiség, ha belemerítjük a „függőség” sekély vizébe. ■ ■ ■

Pálfalvi Lajos fordítása

Ewa M. Thompson (1937): lengyel irodalomtörténész, a houstoni Rice University tanára.

Pálfalvi Lajos (1959): irodalomtörténész, műfordító. Budapestben él.

- 1 A következőkről van szó: L. Koczanowicz: *Post-postkomunizm a kulturowe wojny*; D. Kołodziejczyk: *Postkolonialny transfer na Europę Środkową-Wschodnią*; G. Borkowska: *Perspektywa postkolonialna na gruncie polskim – pytania sceptyka*. Egész más irányt mutat Elżbieta Ostrowska *Desiring the Other. The ambivalent Polish self in novel and film* („Slavic Review”, 70. köt. 2011, 3. 503–523.). A szerző mindvégig megőrzi a posztkolonialista perspektívát.
- 2 M. Hechter: *Internal colonization. The Celtic fringe in British national development, 1536–1966*, University of California Press, Berkeley 1975; B. O’Leary and J. McGarry: *Understanding northern Ireland. Colonialism, control and consociation*, 3. kiad. Routledge, London, 2012.
- 3 A. Etkind: *Internal colonization. Russia’s imperial experience*, Polity Press, London, 2011.
- 4 Komoly irodalma van már a skóciai és írországi kolonializmusnak, ld. többek között M. Kelly: *Irish nationalist opinion and the British Empire in the 1850s and 1860s*, „Past and Present” 204. sz. 2003, 1. 127–154., valamint I. Connell: *Modes of marginality. Scottish literature and the uses of postcolonial theory*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East”, 23. köt. 2003, 1–2. 41–53.
- 5 E. Thompson: *Whose discourse? Telling the story in post-communist Poland*, „The Other Shore. Slavic and East European Cultures Abroad”, 2010. 1–15.
- 6 Svédország, Norvégia és Finnország fővárosa politikailag semleges példa arra az esetre, amikor „fehérek gyarmatosítanak fehéreket”. Stockholm impozáns város szép 19. századi építészettel, miközben Oslo a 20. században keletkezett, Helsinki pedig valójában kisváros. Ha megnézzük ezeket a városokat, világossá válik, hogy a másik két országból nézve Svédország játszotta a hegemon szerepét. Azt is ildomos lenne hozzátenni, hogy a svédek igazán úriemberként vonultak ki Norvégiából, megengedték, hogy népszavazást tartsanak a függetlenségről, majd 1905-ben ünnepélyesen átadták a hatalmat.
- 7 Természetesen azokról a társadalmi osztályokról van szó, amelyek kialakították és kultiválták ezt a nemzettudatot.
- 8 Nem Varsóban, hanem Szentpéterváron és Berlinben alapítottak nagy múzeumokat, egyetemeket és tudományos intézményeket; nem Varsóba, hanem Berlinbe és Szentpétervárra utaztak e világ hatalmasságai, hogy megérezzék a nagy birodalom ízét, aztán pedig megosszák ezt a tapasztalatot a saját országuk polgáraival. A lenyegyel nemzet ekkor külföldre utazott, nem pedig külföldről utaztak Lengyelországba. Nehéz lenne túlértékelni, milyen komoly előnyökkel jár a világvárosi presztízs a vidékiséggel szemben, hisz a provincia nem sok embert érdekel. Bár ezek az előnyök, gyakran nem mérhetőek, nagyon is reálisak.
- 9 R. Pearson: *The rise and fall of the Soviet Empire*, Macmillan, New York 1978. 28–31.; R. Bideleux and I. Jeffries: *A history of Eastern Europe. Crisis and change*, Routledge, London, 2007. 461.
- 10 Itt szeretném még hozzátenni, hogy különböző esszencializmusok léteznek. Edward Said írt Bernard Lewis kapcsán a téves esszencializmusról. Nála ez arra vonatkozott, hogy a nyugati think-tankek szakértői olyanok mutatják be a leigázott arab társadalmakat, mintha nem változnának, örökre leragadtak volna az elmaradottságban és a primitívségben, ellentétben a nyugati társadalmakkal, melyek e kutatók szerint magától értetődően képesek a fejlődésre és a változásra (lásd az *Orientalizmus* utolsó fejezetét).
- 11 Itt szeretném nyomatékosan felhívni a figyelmet arra, hogy rendületlenül idézik a másodrangú nyugati szerzők Lengyelországra vonatkozó marginális megjegyzéseit, miközben figyelmen kívül hagyják a lengyel kutatókat.
- 12 A „Sarmatian Review” XIV. kötetében jelentek meg a lengyelországi közönyvtárakból eltávolítandó könyvek listái (1994, 1. 214–217.). A listák 1949-ben, 1950-ben és 1952-ben készültek, e cikk szerzője találta és másolta le őket a levéltárban.
- 13 D. Kołodziejczyk: *Postkolonialny transfer...* 22.
- 14 Uo. 23.
- 15 Ezt David Chioni-Moore jegyezte meg *Is the post-in postcolonial the post in Post-Soviet? Toward a global postcolonial critique* című írásában – „PMLA”, 116. köt. 2001, 1. 111–128.
- 16 T. O’Keefe: *Mitteleuropa blues, perilous remedies. Andrzej Stasiuk’s harsh world*, „Sarmatian Review”, 32. köt. 2012, 1. (korrektúra) „For there is also no doubt that many European intellectuals – western, eastern and Mediterranean – joined or supported the Communiste Party with the idea of playing a »heading role« in the utopian transformations of society that the Party alleged it would bring about.”
- 17 Aki szeretné megismerni a frankfurti iskolát, haszonnal olvashatja bevezetéséként Leszek Kołakowski kommentárjait *A marxizmus fő irányjai* 3. kötetében.
- 18 Leszek Kołakowski idézi ezt Lukács Györgytől említett művében. *Main currents of Marxism*, 3. köt. Oxford University Press, Oxford, 1978. 265.
- 19 D. Kołodziejczyk: *Postkolonialny transfer...* 34.
- 20 G. Borkowska: *Perspektywa postkolonialna...* 40.
- 21 E. M. Thompson: *Dialog polsko-rosyjski, „Kultura”*, 1991. augusztus, 155–160.
- 22 G. Borkowska: *Perspektywa postkolonialna...* 43, 45.
- 23 N. Fraser: *Rethinking recognition*, „New Left Review”, 2000, 3. 107–120.
- 24 „And the reading must always aim at a certain relationship, unperceived by the writer, between what he commands and what he does not command of the patterns of the language that he uses.” (J. Derrida: *Of grammatology*, ford. G. Spivak, John Hopkins University Press, Baltimore, 1978. 158.)
- 25 D. Skórczewski: *Dlaczego Paweł Huelle napisał „Castorpa”?*, „Teksty Drugie”, 2006, 3. 148–157.; „Sen srebrny Salomei”, czyli *parada hybryd*, „Pamiętnik Literacki”, 2011, 1. 47–75.